

Darvas Ágnes - Tausz Katalin
Gyermekszegénység és társadalmi kirekesztődés

Magyarországon a rendszerváltás óta a gyermekszegénység jelentősen növekedett, a gyermekek szegénységének kockázata nagyobb a társadalmi átlagnál (1.tábla). „A gyermekes háztartások mintegy fele 2000-ben átlag alatti egy főre jutó nettó jövedelemmel rendelkezett. Az időszak alatt a gyermekes háztartások alsóbb jövedelmi tizedbe való lecsúszása volt jellemző. Az első négy jövedelmi tizedbe tartozók aránya 48-ról 52%-ra nőtt, a két felső tizedbe tartozóké 15-ről 13%-ra csökkent. A legnehezebb helyzetben a legalsó jövedelmi tizedbe tartozó háztartásban élő, mintegy 430 ezer gyermek volt. A háztartási költségvetési felvétel alapján becsülve napjainkban mintegy 300–400 ezer azoknak a gyermekes családoknak a száma, ahol a mindennapos megélhetés is gond, ehhez hasonló eredményre vezetett a „Család változóban” felvétel is.” (A KSH jelenti 2002/9. KSH, Budapest, 2002. 58-59.old.)

1. tábla

Szegénységi ráták a különböző demográfiai csoportokban 2000/2001-ben (%)

Életkori csoportok	Medián fele	Átlag fele	Kvintilis határ
0-2	17,3	23,3	33,0
3-6	16,4	22,6	33,8
7-14	14,8	21,0	31,9
15-19	15,5	19,0	29,1
20-29	7,0	11,0	15,1
30-39	9,8	13,9	22,5
40-49	7,1	10,7	17,6
50-59	6,6	9,9	16,1
60-69	3,8	6,0	13,1
70+	2,2	6,1	17,1
Együtt	8,2	12,1	20,0

Forrás: Szívós Péter – Tóth István György (szerk.): Tíz év. TÁRKI Monitor jelentések. TÁRKI, Budapest, 2001.december, 50.old.

Ennek legfontosabb okai a munkaerő-piaci helyzet változásaiban, elsősorban a munkanélküliség megjelenésében és számottevővé válásában, az infláció emelkedésében és a bérek, valamint a szociális juttatások reálértékének csökkenésében kereshetők.

A társadalmi kirekesztődés problematikájával foglalkozó kutatások, politikai programok és akciótervek elsősorban a felnőttekre és a családokra irányulnak, s kevésbé foglalkoznak azzal a kérdéskörrel, hogy e társadalmi jelenség értelmezhető-e a gyermekek esetében. A gyermekek jövedelmi szegénységét ugyan többen is vizsgálták, de kevesebb figyelem fordítódott a többszörösen hátrányos helyzet gyermeki létben való megjelenésére, s hatására a gyermekek pszichoszociális fejlődésének alakulására. Az empirikus szegénységkutatások is elsősorban a felnőttekre és a háztartásokra irányulnak, a gyermekek szegénységére vonatkozó ismeretek a háztartások szegénységéből származtatottak.

Kiindulópontunk – Mérei és Binét felfogását követve -, hogy a gyermeki - sajátos létforma. Alapvető kérdésfeltevésünk, hogy a jövedelemhiány, bizonyos szükségletek kielégítetlensége, s nem csupán a társadalomban általában szokásosnak tekintett, hanem a gyermekek számára különösen fontos javakkal való rendelkezés és tevékenységekben való részvétel hiánya miként hat a speciálisan gyermeki létre, a gyermekek életesélyeinek alakulására.

A gyermekszegénység is többdimenziós, anyagi és nem anyagi tényezők által meghatározott jelenség, amely – ahogy Amartya Sen megfogalmazta – oka és következménye is a társadalmi kirekesztésnek.

Kutatásunk kiinduló hipotézise szerint a gyermekszegénység a felnőttek vagy a háztartások szegénységétől eltérő tartalmakat is rejt, s elsődleges feladatunknak e sajátosságok feltárásának megkezdését tekintettük. Továbbá feltételeztük, hogy a társadalmi kirekesztődés folyamata már gyermekkorban megkezdődhet, illetve a felnőttkori kirekesztettség okai a gyermekkorra is visszanyúlhatnak. Úgy véljük, ha egy gyermek tartósan alacsony jövedelmű,

többszörösen hátrányos helyzetű családban nevelkedik, ha nem rendelkezik a mobilitási esélyeit növelő tárgyi környezettel, eszközökkel, ha megfosztódik a gyermekek számára normaszzerűnek tekintett tevékenységektől, s emberi kapcsolatai sem kiegyensúlyozottak, akkor pszichoszociális fejlődése is veszélyeztetett, csökkennek az esélyei az egészséges pszichoszociális fejlődésre. A veszélyeztetett pszichoszociális fejlődés a szegénység újratermelődéséhez vezethet, s növelheti a későbbi társadalmi kirekesztettség bekövetkeztének kockázatát.

Vizsgálatunk központi fogalma a pszichoszociális fejlődés. E fogalomra fűztük fel kérdéseinket, így próbáltuk megragadni a gyermeki lét sajátosságait.

Úgy véljük, a szegénységgel, deprivációval és a kirekesztődéssel is összefüggő, az egészséges pszichoszociális fejlődést veszélyeztető kockázati tényezők közül az alábbiak a leglényegesebbek:

1. hátrányos szocio-demográfiai helyzet;
2. jövedelmi szegénység
3. az alapvető fizikai szükséglet kielégítéshez nélkülözhetetlen – és a gyermekek számára fontos – javak hiánya;
4. a gyermekek életében releváns és esélyteremtő tevékenységek végzésétől való megfosztottság vagy ennek korlátozottsága;
5. az emberi kapcsolatok veszélyeztetettsége;
6. értékrendszer, a szocializáció sajátosságai.

Az alábbiakban a gyermeki tevékenységekkel, az emberi kapcsolatokkal és a pszichoszociális jól-léttel kapcsolatos kutatási eredményeket mutatjuk be.

A minta

Kutatásunk 2003-ban gyűjtött kérdőíves felvétel adatain alapul. Kísérletinek nem csupán a kérdésfeltevés miatt tekinthető, hanem azért is, mert az információkat elsősorban maguktól a

gyermektől akartuk nyerni. 1000, 12-14 éves gyermeket és lehetőleg édesanyjukat kérdeztük külön-külön kérdőív segítségével.

A megkérdezett gyermekek 53,4%-a fiú, 46,6%-a lány volt. Egyötödük a fővárosban, 42,9%-uk más városokban, 37,1% falvakban él. A gyermekek 9,1%-ának családjában egyetlen aktív kereső sincs, 31,2%-ában egy aktív családtag van, 59%-ban legalább kettő. A 49,2%-a kevesebb jövedelemből él, mint a 2 felnőttből és 2 gyerekből álló háztartásra számított létminimum, azaz 31 000 Ft; 22,3%-uk az adminisztratív szegénységi küszöb alatti összegből, a 21 800 Ft-os nyugdíjminimumnál kevesebből kénytelen megélni. A válaszadó felnőttek megítélése szerint a háztartások 9%-ában egyáltalán nem elegendő a jövedelem a megélhetéshez, 23,8%-a havonta küzd pénzzavarral, a megkérdezettek 10,8%-a úgy érzi, hogy jövőre a jövedelmi helyzetük romlani fog. A szegénység és feltehetően a társadalmi kirekesztettség szempontjából is oly lényeges roma származást kétféleképpen próbáltuk tisztázni. Rákérdeztünk a felnőttel folytatott beszélgetés során, és a kérdezőbiztos véleményét is tudakoltuk. Ezek szerint a megkérdezettek 10,4%-a vallotta magát egy vagy több roma tagot tartalmazó háztartás tagjának. Az inaktív háztartások 43%-ában van roma családtag. A kérdezőbiztosok a háztartások 11,3%-ának esetében vélelmeztek roma származást. A kérdezettek közlése a kérdezőbiztosi vélekedéssel nagymértékben egybeesett (97,1%).

Tevékenységek

A társadalmi kirekesztődéssel foglalkozó elméleti irodalom a felnőttek esetében két, a kirekesztődés valószínűségét meghatározó tényezőt minden esetben említ: a munkaerőpiacról, azaz bizonyos tevékenységek végzéséből történő kizorulást és az emberi kapcsolatok átalakulását, megritkulását, kiüresedését. E két tényezőt gyermekek esetében át kell értelmeznünk, illetve a gyermekek sajátos léthelyzetére kell értelmeznünk. A szükségletek kielégítését vizsgálva nem csupán az alapvető fizikai szükségletek kielégítésére kell figyelemmel lennünk, hanem az egészséges pszicho-szociális fejlődéshez nélkülözhetetlen játékokra, illetve a felnőtt szemmel nem feltétlenül elengedhetetlen, de a gyermekek számára lényeges eszközökre, tárgyakra, tevékenységekre is.

A 12-14 éves gyermekek által végzett, végezhető tevékenységeket hat csoportba rendeztük.

Ezek a következők:

- iskolai élet
- számítógép-használat
- házimunka
- fizetett munka
- szabadidős tevékenységek
- nyaralás

Iskolai élet

Az általános tankötelezettség miatt a 12-14 éves korosztály Magyarországon általános iskolai tanulmányokat folytat. Az életesélyek szempontjából a tanuláshoz hozzáférés minősége és a tanulást elősegítő tevékenységek (szakkörök, különórák, stb.) bírhatnak jelentőséggel.

2. tábla

Az iskolai pályafutást befolyásoló tényezők alakulása (%)

	A gyerek szerint	A szülő szerint
Megvan minden tanszere, könyve	99,5	99,1
Elmegy az iskola által szervezett programokra	94,9	95,5
Különórára jár		67,2
Tanórán kívüli rendszeres sportolás		70,2

Az iskolai pályafutást nehezítő és a mobilitási esélyeket csökkentő tényező, s alkalmasint kirekesztettség-érzetet is kelthet, ha egy gyermeknek nincs meg az iskola által elvárt minden felszerelése, nem tud részt venni az iskola által szervezett programokon (kirándulásokon,

kulturális rendezvényeken), és ha nem járhat semmilyen különórára. A halmozott szegénységgel jellemezhető háztartásokban ezeknek a tevékenységeknek a hiánya szignifikánsan gyakoribb, mint a többi háztartásban.

3. tábla

Iskolán kívüli tevékenységek hiánya - különóra, edzésszerű sportolás, egyéb sport (%)

	Halmozott szegénység		Összesen
	nem jellemző	jellemző	
Egyikben sincs hiány	29,8	12,7	27,2
Egyik tevékenység hiányzik	34,8	25,5	33,4
Két tevékenység hiányzik	25,7	39,5	27,9
M i n d h á r o m tevékenység hiányzik	9,6	22,3	11,6
Összesen	100,0	100,0	100,0
N=	841	157	998

Adataink ugyan kedvezőbb képet mutatnak, mint a 2001-es ILO kutatás – részben annak köszönhetően, hogy az célzottan a szegényekre irányuló vizsgálat volt –, mégis az alapvető megállapítások mindkét esetben ugyanazok. „A források családon belüli elosztása még mindig 'fekete doboz' Magyarországon. Adataink annyit sejtetnek, hogy a gyerekek szükségletei talán kissé előbbre sorolódnak, mint a felnőttekéi. Azért nehéz olyan indikátorokat találni, amelyek lehetővé tennék az összehasonlítást, mert a gyerekek szükségletei mások. Mi is szigorúbb standardokat alkalmaztunk: például egy meleg étkezés helyett a gyerekeknél azt kérdeztük, hogy jut-e nekik napi három étkezés. Minden esetre úgy tűnik, hogy a napi három étkezés, a megfelelő alsónemű és a külön ágynemű használata széles körben elterjedt. Nem lehet persze kizárni, hogy az emberek szégyellik szegénységüket, és megszépítik a valóságot. De még ha adataink pozitív irányba túloznak is, akkor is jó jelnek tekintjük, hogy a szülők egyáltalán tudják, mi kellene a gyerekeknek. A gyerekeknek kedvezés a szegény családok anyagi lehetőségeinek falába ütközik. Legtöbbjük nem tudja a

jó képzés megszerzését nehezítő akadályokat elhárítani. A jelek szerint az iskola alapkövetelményeit biztosítják, és ebben – például ingyenes iskolakönyvekkel – a szociálpolitika is segíthet. Ám az oktatás kötelező elemein kívüli tevékenységek, amelyek a gyermek szélesebb kulturális fejlődését segítenék – mint a szervezett sport, a nyelvtanulás, a számítógéphez hozzájutás – a szegények számára megfizethetetlenek. Ezért is nagyon bizonytalan a szegény gyermekek jövője.” (ILO: 53. oldal)

Azt azonban mindenképpen pozitív jelenséggént értékelhetjük, hogy a szülők fontosnak tartják a gyerekek iskolai teljesítményét, és az ezzel kapcsolatos igényeik tudatosulnak is a gyermekekben.

4. tábla

A gyerekek szerint az iskolai élet fontossága szüleik számára (%)

	Nagyon fontos
Lecke megcsinálása	66,2
Rendszeres iskolába járás	82,5
Jól tanulás, jó jegyek	63,7
Az általános iskola utáni továbbtanulás	70,2

A gyermekek 94,8%-a 8 osztályos általános iskolába jár, háromnegyedük (75,3%) normál tantervű oktatási intézménybe (speciális tantervű 5,0%, két tannyelvű 2,8%, tagozatos 15,7%, alternatív 0,2%). Az iskolák 95,8%-a önkormányzati tulajdonban áll.

Az iskolatípus megválasztásának okait nehéz a rendelkezésünkre álló adatok alapján elemezni. Úgy tűnik, a vizsgálatba bevont gyermekek esetében elsősorban a szülők iskolai végzettsége és a település típusa a meghatározó: a normáltól eltérő tantervű iskolákat a felsőfokú végzettségű felnőttet tartalmazó, Budapesten és a városokban élő családok választanak elsősorban gyermekeiknek. A falvakban a gyerekek 14%-a jár a normáltól eltérő iskolába, a falusi felsőfokú végzettségűek gyermekeinek ugyancsak 14%-a, míg a városi

felsőfokú végzettségűek gyermekeinek 43%-a (összes városi 28%-a), a budapestiekének 39%-a (összes budapesti 37%-a).

Az iskolaválasztás fontosságának megítélésén túl ebben feltehetőleg a kínálat játszhat döntő szerepet. Mindez azzal állhat összefüggésben, hogy a községekben kedvezőtlenebbek az iskoláztatási feltételek (már csak az önkormányzatok iskola-eltartó képessége miatt is kevesebb a speciális oktatási forma, nincs elég számítógép, kevésbé van könyvtár stb.).

A különféle iskolatípusok előnyeinek és hátrányainak számbavétele, értékelése itt nem lehetett feladatunk. Ám a normál tantervű iskolákban a gyermekek kevésbé jutnak a számítógép-használat lehetőségéhez, kevésbé olvasnak a kötelező olvasmányokon kívül könyveket, lapozgatnak újságokat, folyóiratokat, és az is kitűnik: a normál tantervű iskolákban a gyermekek frusztráltabbak, elégedetlenebbek magukkal.

Számítógép-használat

Magyarországon, miként más európai országokban is, a számítógép, az Internet használata munkaeszközként, információs és kommunikációs formaként egyre elterjedtebb eszköze életünknek. Ma országunkban a számítógéphez való hozzáférést és a digitális írástudást tekintve határozott törésvonal rajzolódik ki: a digitális szakadék egybeesik a társadalmi hátrányokat okozó más tényezőkkel, az informatikai eszközök használatában mutatkozó hátrányok egyes csoportok társadalmi hátrányainak halmozódásához vezethetnek. A társadalmi esélyteremtés szempontjából ezért is kulcsfontosságú a gyermekek informatikai tudásának fejlesztése.

A számítógép birtoklásával és használatával kapcsolatban a gyermekektől és a válaszadó felnőttektől meglehetősen ellentmondó válaszokat kaptunk.

5. tábla

A számítógép-használat lehetősége és formái (%)

<i>Soha nem csinálja (gyermek válasza)</i>
--

Számítógépes és videó játék	18,8
Chattelés, levelezés	73,1
Böngészés az Interneten	63,6
Játék, chat, levelezés és Internet egyikét sem	17,2
<i>Nincs</i>	
saját vagy testvérével közös számítógépe (gyermek válasza)	48,8
saját vagy testvérével közös számítógépe (szülő válasza)	38,6
számítógép-használat lehetősége (szülő válasza)	8,6

A szülők szerint a gyerekek 42,9%-ának nincs módja otthon számítógépezni, 31%-uk az iskolában (sem) jut a számítógépezés lehetőségéhez. Az otthoni géphasználattól a szegényebb, csak általános iskolai és szakmunkás végzettségű szülőktől származó, többgyermekes családokban nevelkedő, többféle hátránnyal élő gyermekek, valamint a roma gyermekek megfosztottak.

Az iskola kompenzálhatná ezt a hátrányt is. Az iskolai géphasználatot nem a gyermekek életkörülményei, családjuk társadalmi státusza és etnikai hovatartozása befolyásolja, hanem például az iskola és a település típusa. A normál tantervű iskolákban ritkább a számítógép-használat lehetősége. Budapesten és a városokban gyakoribb az otthoni számítógép-használat, a falvakban, különösen a 2000 főnél kevesebb lakosú településeken ritkább az iskolai számítógépezés lehetősége. Az otthoni géphasználat nem növeli az iskolai számítógépezés valószínűségét.

A számítógépet soha, sehol nem használó gyermekek alacsony iskolai végzettségű szegény családokban nevelkednek, több közöttük a roma származású gyermek és a többszörösen hátrányos helyzetűek. A budapesti gyermekek körében a számítógép-használat hiánya ritkább, mint a kisebb településeken.

Házimunka

A megkérdezett gyermekek különböző házimunkákat végeznek. E házimunkák különféle célokat szolgálhatnak, különböző okokból végezhetik őket a gyermekek. Az ágyazás és a saját szoba kitakarítása a szülőknek, elsősorban az anyának nyújtott segítségén túl általában főként nevelési célt szolgál. Ilyen tevékenységet hetente vagy gyakrabban a gyermekek 79,4%-a végez.

6. tábla

A házimunkák végzésének gyakorisága (%)

	Soha	Naponta
Főzés	69,5	0,3
Reggeli készítés a családnak	64,5	0,5
Mosás, vasalás, teregetés	61,3	0,6
Testvérek, családtagok gondozása	50,8	12,2
Kerti munka	41,1	2,1
Mosogatás	37,8	2,9
Állatgondozás	33,0	(hetente többször) 14,6
Takarítás másutt	21,3	3,7
Bevásárlás	17,8	6,3
Saját szoba takarítása	8,0	7,6
Ágyazás	5,4	46,4

A főzés, mosás, lakástakarítás, reggelikészítés, bevásárlás, mosogatás a gyermekek tényleges bevonása a háztartási munkákba. Az ilyen munkák közül legalább egyben rendszeresen a gyermekek bő egyharmada (35,1%) vesz részt.

Érthető módon a mezőgazdasági munkákban elsősorban a falvakban élő gyermekek segítenek. Csak kerti munkát vagy állatgondozást egyharmaduk (33,1%), mindkét munkafajtát további 6,7%-uk végez.

A házimunkák közül kizárólag a családtagok (kisebb testvér, idősebb, beteg hozzátartozó) gondozásában vállalt szerep függ határozottan össze a gyermekek társadalmi helyzetével: az alacsony jövedelmű, a hátrányos lakáskörülmények között élő, a többgyermekes és a roma családokban nevelkedő gyermekek szerepvállalása jelentősebb ebben.

7. tábla

„Milyen gyakran vigyázol kistestvére(id)re, segítesz valakinek idős vagy beteg családtag, rokon stb. ellátásában, gondozásában” kérdésre adott válaszok megoszlása (%)

	H a l m o z o t t szegénység		Összesen
	Nem jellemző	Jellemző	
Soha	53,9	34,2	50,8
Ritkán/néha	14,1	14,6	14,2
Hetente	10,3	8,9	10,1
Hetente többször	11,4	20,3	12,8
Naponta	10,3	22,2	12,2
Összesen	100,0	100,0	100,0
N=	835	158	993

Fizetett munka

Bár különböző nemzetközi egyezmények tiltják, mégis előfordult – a gyermekek majd’ ötödének (19,4%) esetében – ,hogy az elmúlt évben fizetett munkát végezett. A fizetett munkát végző gyermekek 57,7%-a csak iskolai szünetben vállalkozik ilyesmire, a többiek egész évben bármikor – úgy felük (47,9%) az elmúlt évben hét napnál többet. Nem feledkezhethünk meg arról, hogy a kérdés értelmezéséről nem nyújt a kérdőív tájékoztatást,

így például a családi autó díjazott lemosása is minősülhetett fizetett munkavégzésnek. Mégis a fizetett munka vállalása feltehetőleg a többség esetében nem a szegénység miatti kényszer: az ilyen tevékenység végzése nem függ a családok jövedelmi viszonyaitól, hátrányos, avagy előnyös helyzetétől. Mégis fontos felfigyelni arra, hogy a roma gyermekek körében jóval elterjedtebb a fizetett munka végzése (például fahordás, takarítás, kerti munka, presszóban mosogatás, autómosás), mint a többiekénél.

Szabadidős tevékenységek

Mint eddig is tudtuk, a gyerekek legelterjedtebb szabadidős tevékenysége (90,6%-nak szinte minden nap) a tv-nézés.

8. tábla

Szabadidős tevékenységek végzésének gyakorisága (%)

	Soha	Szinte minden nap
Könyvolvasás (nem kötelező olvasmány)	14,6	7,9
Újság olvasás	7,2	26,4
Videózás	14,5	12,8
Rádióhallgatás	5,4	48,8
Zenehallgatás	0,8	63,2
Szervezett sport	46,9	6,0
Baráti együttlét	1,1	62,3
Társas és más játék	10,0	10,3
Sport – nem egyesületi	21,0	18,3
Kirándulás	5,9	0,7
Mozi	28,5	0,1
Gyorsétterem	31,0	0,4
Pláza	27,0	0,9

Hobbi	13,7	29,7
Kedvenc állat	22,0	42,8

Szomorú tény, hogy a gyermekek 14,6%-a a kötelező olvasmányokon kívül egyáltalán nem olvas semmilyen könyvet. Az olvasás előfordulása a szülők iskolai végzettségével együtt növekszik. Hasonló összefüggést találtunk a videózás, a sportolás, a moziba, gyorsétterembe, valamint plazába járás, valamilyen hobbival foglalkozás és a szülők iskolai végzettsége között is. Majd' minden szabadidős tevékenység végzésében szerepet játszik a háztartás jövedelmi helyzete is.

Magától értetődő, hogy az olyan tevékenységek végzését, amelyekhez intézmények kellenek, azok léte vagy nem léte jelentősen befolyásolja. Így a moziba, gyorsétterembe, bevásárlóközpontba járás gyakoriságát elsősorban a település típusa határozza meg.

Nyaralás

A szülők válaszai alapján a gyermekek több mint fele (55,2%) egyáltalán nem tud nyaralni.

9. tábla

Nyaralási lehetőségek a gyermekek szerint (%)

	Nem
A családdal utaztatok-e Magyarországon valahová?	40,6
Voltál-e nyaralni a rokonoknál?	45,9
Voltál-e nyaralni gyerektáborban?	56,4
Voltál-e nyaralni a barátaidnál?	81,0
Voltál-e a család nyaralójában?	87,6

Hogy a gyermekek tudnak-e nyaralni, erőteljesen függ a család helyzetétől. Azokban a háztartásokban, ahol a szegénység halmozódása figyelhető meg, a gyerekeknek is kevésbé van alkalmuk és módjuk a nyaralás bármely formájára.

10. tábla

Nyaralás

	Halmozott szegénység		összesen
	nem jellemző	jellemző	
A nyaralás valamelyik formáját említi a gyerek	89,2	70,9	86,3
A nyaralás egyik formáját sem említi a gyerek	10,8	29,1	13,7
összesen	100,0	100,0	100,0
N=	842	158	1000

Esélyteremtő tevékenységek

A gyermekek által végezhető néhány tevékenységből (olvasás, moziba járás, számítógéphasználat) és az iskolai hátrányokat leíró változóból összevont változót készítettünk abból a feltételezésből kiindulva, hogy ezek jelentősen befolyásolhatják a gyermekek életesélyeit.

A gyermekek igen jelentős hányada van kizárva ezekből az esélyteremtő tevékenységekből. 45,1%-uk soha nem olvas a kötelező olvasmányokon kívül más könyvet, nem forgat újságokat, folyóiratokat, nem jár moziba, és nem használ számítógépet. A 12-14 évesek 13,8-át ezen esélyteremtő tevékenységek hiánya mellett iskolai hátrányok is sújtják. E hátrányok súlyosságát a szülők iskolai végzettsége és munkaerő-piaci aktivitása, a háztartás

jövedelmi- és lakáshelyzete, a gyermekek száma és a család etnikai hovatartozása befolyásolja.

11.tábla

Az ún. esélyteremtő tevékenységek megléte

	H a l m o z o t t szegénység		Összesen
	nem jellemző	jellemző	
Egyikben sincs hiány	30,9	10,8	27,7
Egyik tevékenység hiányzik	47,5	32,3	45,1
Két tevékenység hiányzik	17,2	37,3	20,4
M i n d h á r o m tevékenység hiányzik	4,4	19,6	6,8
Összesen	100,0	100,0	100,0
N=	842	158	1000

„Emberi jogi közelítésben a gyermek a társadalom teljes jogú tagja, kinek nem csupán az élethez fűződnek jogai, hanem a szabadsághoz és a boldogsághoz is; a családon belül és kívül is jár a gyermekeknek az autonómiához és a személyes integritáshoz fűződő jog. A gyermekkor nem valamiféle próbaidő a felnőtté válás előtt, a gyermeket is megilleti az emberi jogok és az emberi méltóság teljessége. Ennek alkotóeleme a társadalomban fennálló szabályok szerinti civilizált lényként való élethez fűződő jog is.”- írtuk a Szociológiai Szemlében megjelent tanulmányunkban. Ha a gyermekek, illetve az őket nevelő családok a fogyasztási javak hiányán túl egyfajta *civilizációs deficit*t is terheltek, az károsan hathat a gyermekek életére is.

Valamiféle civilizációs deficittel a gyermekeket nevelő háztartások 31,5%-a rendelkezik. E civilizációs deficitet a családok társadalmi státuszát jellemző tényezők határozzák meg. A

civilizációs hátrányokkal jellemezhető családokban nevelkedő gyerekek nagyobb valószínűséggel szorulnak ki az esélyteremtő tevékenységekből is.

Kapcsolatok

Az emberi kapcsolatok sűrűségét, minőségét mélységében interjúk módszerrel lehetne csak vizsgálni. A kérdőívben a gyermekek szülőkhöz, barátokhoz és tanárokhoz fűződő kapcsolatáról csak érintőlegesen tájékozódhattunk.

12. tábla

Az emberi kapcsolatok sérülése (%)

Nincs barátja	0,4
Nincs testi-lelki jó barátja	9,2
Az átlagosnál kevésbé népszerűnek tartja magát az iskolában	12,1
Nincs olyan tanára, aki bármiben segít, ha szükséges	14,3
Úgy érzi, szinte mindig (hetente többször) egyedül van	14,6
Az iskolatársakhoz, tanárokhoz fűződő kapcsolatból eredő konfliktusok legalább hetente	17,4
Nem beszélget mindennap a szüleivel	22,3

A pszichológiai szakirodalomból tudjuk, egy gyermek kapcsolatteremtő képességét, eredményességét, habitusát számos tényező befolyásolja. Kérdőíves módszerrel valójában csak arról nyerhetünk felszínes képet, hogy összefügg-e ez szociodemográfiai tényezőkkel.

Azoknak a gyermekeknek, akik úgy vélik, hogy van testi-lelki jó barátjuk, inkább van olyan tanárunk is az iskolában, aki bármiben segít, ha szükséges; saját megítélésük szerint kevésbé akadnak iskolai problémáik, és kevésbé sérül a biztonságérzetük.

A gyerekek szülőkhöz, más gyerekekhez és tanárokhoz fűződő viszonyát a háztartás jövedelmi helyzete, társadalmi státuszt jelző ismérvei, etnikai hovatartozása önmagában közvetlenül nem befolyásolja.

Pszichoszociális jólét

Az egészséges személyiségű gyermek számára az élet valós alakulása és annak megélt mása főbb vonásait tekintve egybeesik. Mégis: nem minősíthetjük nem létezőnek azokat a problémákat, amelyek a valóságban nem léteznek, csak a gyermek tudatában, érzéseiben. Ha egy gyermek például úgy érzi, hogy nem népszerű osztálytárai körében, de tanára ennek ellenkezőjét látja, a gyermek rossz érzését akkor is tényként kell kezelnünk, és komolyan kell vennünk.

13. tábla

A pszichés problémák előfordulása (%)

<i>Félelem (az elmúlt fél évben)</i>	
• Valakitől	19,2
• Nem mert kimenni a lakásból	4,7
• Fenyegetés, ijesztés	9,2
• Bántás, ütés, rúgás	16,3
• Meglopták	15,5
• Valamijét szándékosan tönkretették	14,6
<i>Nem érzi magát biztonságban</i>	
• lakás környékén	5,3
• iskolába menet	4,5
• osztályban	3,0
• óraközi szünetekben	4,7
• családban	0,4
<i>az átlagosnál kevésbé népszerűnek tartja magát</i>	12,1
<i>Iskolai bajok legalább hetente (q25)</i>	
• Osztálytársak igaztalanul vádolják	4,4
• Senki nem akar vele lenni, játszani, beszélgetni	3,2

• Csúfolják, gúnyolják	8,0
• Megütik, fájdalmat okoznak neki	3,9
• Tanár igazságtalan	6,9
• Ő bánt másokat	5,0
<i>Pszichoszomatikus tünetek legalább hetente (Q58)</i>	
• Fejfájás	15,3
• Gyomorfájás	6,5
• Alvászavar	7,0
• Feszültség, ingerültség	7,9
<i>Negatív énkép: a mennyire jellemző rád ... kérdésre az egyáltalán nem jellemző választ adta</i>	
• Csaknem mindig jókedvű	0,5
• Képes egy helyben ülni, figyelni	5,9
• Ritkán okoz bajt	7,6
• Ritkán feszült, ideges	8,1
• Ritkán aggódik	8,3
• Ritkán szomorú, levert	8,6
• Nehéz feldühíteni	12,9
• Általában elégedett magával	3,3
• Ritkán kötekedő, zsörtölődő	8,3
• Nem fél kimondani, amit gondol	5,5
• Elégedett a külsejével	5,2
• Bízik abban, hogy jól fognak menni a dolgai a jövőben	0,7

A fenti jellemzőkből különféle összevont változókat készítettünk.

A *félelem* előfordulása természetes velejárója életünknek. Gondot okozhat azonban a gyermek személyiségfejlődésében, ha tudatosított biztonságvesztés-érzettel is jár. A gyermekek 5%-a 4 vagy több helyzetben is átélt félelmet, 7,6 %-uk valakitől félt és

bántották, 41%-uk félt valamitől, legalább egy helyzetben, az elmúlt fél évben. Félelemérzet szegény és gazdag gyermekekben egyaránt keletkezhet. E gyermekek problémái valószínűleg pszichés jellegűek, szorongóak (például az átlagosnál kevésbé népszerűnek tartják magukat), s gondjaik, félelmeik valahol az iskolai életben gyökereznek.

A kérdőív összeállításakor abból a feltételezésből indultunk ki, hogy a félelem és a *biztonságérzet hiánya* különböző tartalmakat rejt. A gyermekek 12%-a meg tudott nevezni olyan helyet-helyzetet, ahol nem érzi magát biztonságban, valamilyen félelemérzetet és biztonsághiányt a gyermekek 8,6%-a élt már át.

Feltételezésünket megerősítették az adatok: a félelem pszichés jellegű, a biztonságvesztés társadalmi tényekkel is összefügg.

A biztonságvesztésről szóló gyermekek rossz lakáskörülmények között, inkább önkormányzati bérlakásokban, alacsony jövedelmű háztartásokban élnek. Ők is gyakrabban és többféle okból érzik magukat az iskolában fenyegetettnek, s úgy vélik, osztálytársaiknál kevésbé népszerűek.

Valamilyen, legalább heti rendszerességgel fellépő *pszichoszomatikus tünet*ről – fejfájásról, gyomorfájásról, alvászavarról, feszültségérzetről – a gyermekek 26,9%-a számolt be (19,7% egy tünetről, 5,0% kettőről, 1,8% háromról és 0,4% mind a négyről). A leggyakoribb a fejfájás körükben. E tünetek előfordulásának gyakorisága nem köthető a gyermekeket nevelő háztartások valós jövedelmi helyzetéhez, társadalmi státuszához. A pszichoszomatikus tünetekre panaszkodó gyermekek is az átlagosnál kevésbé népszerűnek tartják magukat, többféle iskolai összeütközésről számolnak be, és gyakrabban félnek valamitől, mint a többiek.

A közkeletű, sztereotip feltételezéstől eltérően sem a félelemérzet, sem a biztonsághiány, s még a pszichoszomatikus tünetek sem inkább a lányok sajátosságai, nemek szerint ezek előfordulási gyakoriságában nincs különbség.

Ahogy a pszichoszomatikus tünetek, úgy az *énkép jellegzetességei* is a pszichoszociális jólét egyik összetevőjeként értelmezhetők. Az énkép jellemzésére kialakított 12 jellemzőből legalább öttel kapcsolatban negatív véleményt fogalmazott meg a gyermekek 25,7%-a.

Az énkép milyenségét sem befolyásolja a család társadalmi helyzete. Ám pozitív vagy negatív volta azzal sincs összefüggésben, hogy a gyermekek átéltek-e félelemérzetet, biztonságban érzik-e magukat a világban, s mutatnak-e pszicho-szomatikus tüneteket. A budapesti gyermekek az átlagosnál kevésbé, az egyéb városiak inkább jellemezhetők negatív énképpel. A családjukat a szegények közé sorolók is kevésbé pozitívan nyilatkoznak önmagukról, s az átlagosnál népszerűtlenebbnek is érzik magukat az iskolában. A negatív énképű gyermekek többféle iskolai problémával is gyakrabban szembesülnek.

Az elsősorban a kapcsolatokban gyökerező, pszichés jellegű változókból a gyermekek pszichoszociális jólétét jellemző összefoglaló változót készítettünk. A gyermekek pszichoszociális jólétének különböző fokú veszélyeztetettségét észleltük a gyermekek 56,7%-ának esetében. A gyermekek 34,8%-a egy, 14,1%-a kettő, 7,8%-a három vagy több kérdésre is gondokra utaló választ adott.

Pszichoszociális egészség, halmozott szegénység és társadalmi kirekesztődés

Vizsgálatunk megerősítette a gyermekszegénységgel foglalkozó magyar szociológiai szakirodalomban már feltárt összefüggéseket: a halmozott szegénység elsősorban az alacsony iskolai végzettségű, aktív kereső nélküli, többgyermekes, valamint a roma családokban nevelkedő gyermekek osztályrésze. E gyermekek inkább bérlakásokban élnek, többféle iskolai hátrány is sújtja őket, s kevésbé van esélyük részt venni a társadalmi mobilitási esélyeiket növelő tevékenységekben.

Az egészséges pszichés fejlődés sérülése a legalacsonyabb jövedelmű családokban nevelkedő gyermekek körében kissé gyakoribb. Az alsó jövedelmi ötödhöz tartozó gyerekeknek 35%-a, a felső jövedelmi ötödhöz tartozók 49%-a nem jelez ilyen jellegű gondokat. (Az ilyen jellegű problémák halmozódása csaknem minden harmadik gyereket

érint az alsó jövedelmi ötödben, minden öt gyerek közül egyet a legfelsőben.) Adataink alapján a pszichoszociális fejlődés zavaraira utaló jelek halmozódásának kockázata a szegénység halmozódása, a különböző dimenziókban egyszerre jelentkező szegénység esetén nő meg jelentősen. E gyermekek életében halmozódnak a hátrányok – az iskolai életben jelentkező hátrányok, a civilizációs deficit és az esélyteremtő tevékenységekből való kizorulás is.

14. tábla

A halmozott szegénység és a pszichoszociális jólét veszélyeztetettsége (%)

Pszichoszociális jólét veszélyeztetettsége	H a l m o z o t t szegénység		Összesen
	nem jellemző	jellemző	
Nincs	46,3	27,2	43,3
Egyféle	34,0	39,2	34,8
Többféle	19,7	33,5	21,9
Összesen	100,0	100,0	100,0
N=	842	158	1000

Leegyszerűsítő, téves feltételezés lenne azt állítani, hogy a pszichoszociális jólét sérülése és a halmozott szegénység között egyszerű oksági viszony áll fenn. A jövedelmi szegénységgel összefüggő különféle társadalmi jellemzők: a szülők iskolai végzettsége, munkaerő-piaci részvétele, a családban nevelkedő gyermekek száma, avagy a család roma származása önmagában nem vezet pszichés sérüléshez. *A gyermekszegénység, akárcsak a szegénység általában, többdimenziós jelenség: a szegénység különféle dimenzióinak halmozódása jár együtt a gyermekek egészséges pszichés fejlődésének veszélyeztetettségével.*

Szociológiai, pszichológiai vizsgálatok sora bizonyítja, hogy a tartós gyermekkori szegénység nem múlik el nyomtalanul. A 12-14 éves gyerekek ezt még másképp látják. Többségük úgy gondolja, hogy a szegény gyerekkor nem jelenti azt, hogy szegény felnőttkor követné, csupán 25%-uk ért egyet azzal a kijelentéssel, hogy "szegény családban felnövekvő gyerekből valószínűleg szegény felnőtt lesz", egy másik kérdésre válaszolva 88%-uk úgy gondolja, hogy mindenkin saját magán múlik, mit tud elérni az életben. A rossz anyagi körülmények között élő 12-14 évesek azonban kicsit kevésbé optimisták ezekben a kérdésekben, és vágyaik, jövőre vonatkozó elképzeléseik is visszafogottabbak, mint a jobb körülmények között élő társaikéi. A továbbtanulást, az egyetemi, főiskolai végzettség megszerzését ők kevésbé tartják fontosnak, elérhetőnek, mint a jobb körülmények között élők (34, illetve 16%).

A fenti három kérdés alapján képzett optimizmus-pesszimizmus változó alapján a gyerekek 13,1%-a bizonyult pesszimistának. A gyermekek meglehetősen reálisan látják jövőbeli esélyeiket. Az optimizmus-pesszimizmus nem habitus kérdése, társadalmi tényekben gyökerezik.

15. tábla

A gyermekek pesszimizmusa a háztartás egyes jellemzői szerint

	Pesszimisták aránya (%)
<i>Etnikai hovatartozás</i>	
• Van roma a háztartásban (N=104)	26,0
• Nincs roma a háztartásban (N=895)	11,6
<i>Jövedelem</i>	
• Létf minimum alatti (N=437)	16,7
• Létf minimum feletti (N=451)	9,8
• Nyugdíj minimum alatti (N=198)	22,2
• Nyugdíj minimum feletti (N=690)	10,6
<i>Munkaerő-piaci helyzet</i>	
• Nincs aktív felnőtt a háztartásban (N=91)	15,4

• Egy aktív felnőtt van a háztartásban (N=312)	13,2
• Több aktív felnőtt van a háztartásban (N=597)	9,6
<i>Halmazott szegénység</i>	
• nem jellemző (N=842)	8,8
• jellemző (N=158)	24,0
<i>Összesen (N=1000)</i>	<i>11,2</i>

Az esélyteremtő közösségi beavatkozás módjának, eszközrendszerének kidolgozásához látni kell, melyek azok a háztartástípusok, amelyekben a gyermekek különösen veszélyeztetettek a halmazott szegénység és a pszichoszociális jólét sérülése szempontjából.

A nemzetközi tapasztalatok három csoportot szoktak kiemelten veszélyeztetettnek tekinteni: az egyszülős családokban nevelkedőket, az aktív kereső nélküli háztartásokban élőket és egyes etnikai kisebbségi csoportokhoz tartozókat.

16. tábla

Az egyszülős, az aktív kereső nélküli és a roma háztartások helyzete

	E g y s z ü l ő s családok	Aktív kereső nélküli háztartások	Roma családok
<i>Szocio-demográfiai jellemzők</i>			
Településtípus	+		
3 vagy több gyerek		+	+
Egyszülős családok gyakoribb előfordulása		+	
Romák		+	
Aktív kereső hiánya	+		+
Felnőtt(ek) iskolai végzettsége alacsonyabb	+	+	+
<i>Szegénység</i>			
Jövedelmi szegénység		+	+

Szubjektív szegénység	+	+	+
Rossz lakáskörülmények		+	+
Halmazott szegénység	+	+	+
<i>Szükségletek</i>			
Civilizációs hátrány	+	+	+
Iskolai hátrányok		+	+
Gyermekek számára fontos javak hiánya		+	+
<i>Tevékenységek</i>			
Családtagok rendszeres gondozása		+	+
Könyv- és újságolvasás hiánya			+
Kevesebb moziba járás		+	+
Kedvenc állat hiánya		+	+
Hobbi hiánya			+
Számítógép-használat hiánya		+	+
R e n d s z e r e s házimunkavégzés		+	+
Nyarálás hiánya		+	+
Pénzért végzett munka gyakoribb előfordulása			+
Esélyteremtő tevékenységek hiánya		+	+
<i>Pszichoszociális jólét</i>			
Biztonságérzet sérülése			+
<i>Jövőkép</i>			
Továbbtanulás kevésbé fontos			+
Pesszimizmus			+

Az általunk vizsgált 12-14 éves korcsoportban is meghatározó szerepet játszik a munkaerőpiaci aktivitás és az etnikai kisebbséghez tartozás a gyerekek életének alakulásában.

Bár az *egyszülős háztartások* szegénységi kockázata magasabb, mint a kétszülősöké, sem a szükségletek kielégítésében, sem a gyermeki tevékenységek alakulásában nem tapasztalható lényeges eltérés közöttük.

Az *inaktív háztartásokban* élő gyerekek szükségletkielégítése jelentősen elmarad az aktív háztartásokban élőkétől, és tevékenységeik struktúrája is kedvezőtlenebbül alakul.

A *roma háztartásokban* nevelkedő gyerekeknél a hátrányok mindegyike jellemző, ami ismét megerősíti azt a tényt, hogy a szegénység nem roma-kérdés Magyarországon, de a roma háztartások vannak a szegény-háztartások között a legrosszabb helyzetben. Különösen fontos, hogy az ezekben a háztartásokban élő gyerekek „megélik” a szegénységüket és a másságukat, ezt a pesszimizmust és lemondást tükrözik a jövőre vonatkozó elképzeléseik is.

A gyermekkori szegénység nem csupán azért meghatározó fontosságú a társadalmi kirekesztődés szempontjából, mert korlátokat szab a gyermekek szükségletei kielégítésének, gondokat okozhat társas kapcsolataikban, megfoszthatja őket, további pályájuk szempontjából lényeges tevékenységektől, hanem mert a felnőttkori társadalmi kirekesztettség valószínűségét növelheti.

Megállapításaink egybeesnek a P. Gregg és kutatótársai által végzett vizsgálat tanulságaival. „A kutatási eredmények szerint a hátrányos helyzetűek és a 'deviáns' háttérűek rosszabbul boldogulnak jövedelmüket és munkaerőpiaci esélyeiket tekintve fiatal felnőttként, még 33 éves korukban is. (...) A gyermekkori hátrányos helyzet családon alapuló mérőeszközei közül a szegénység a legfontosabb, a gyermekkori fejlődést az azt követő társadalmi és gazdasági teljesítménnyel összekapcsoló tényező. (...) Végezetül, a kutatás

bizonyította, hogy intergenerációs kapcsolat létezik a családi hátrányos helyzet körforgásában. (...) E tanulmány megmutatja, milyen erősen hat a családok gazdasági helyzete a gyermekek jelenére és jövőjére. A gyermekek anyagi szükségleteinek kielégítése inkább attól függ, van-e a családnak munkajövedelme, mintsem, hogy kétszülős-e. (...) Az efféle gazdasági hátrányok felnőtt korban gazdasági és társadalmi nehézségekhez vezethetnek, és hatással lehetnek a következő nemzedék életére is. Így a mai gyakori gyermekszegénység negatív hatásai átnyúlnak a jövőbe is, a jelenlegi generáció felnőtt életébe. Bármely, a gyermekszegénységet sikeresen csökkentő, a szegény gyermekek közvetlen jólétének javításán túlmutató eszköz, különösen a háztartások munkavállalási esélyeinek javítása, valószínűleg jelentősen érintheti a gyermekkort követő éveket."